

УДК 37.013.73(092)

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА – ФІЛОСОФ І ПЕДАГОГ

Григорій Васянович

*Львівський науково-практичний центр Інституту педагогіки і психології
професійної освіти АПН України,
вул. Кривоноса, 10, 79008 Львів, Україна*

Розглянуто внесок видатного українського мислителя Г. С. Сковороди у розвиток філософської та педагогічної думки. Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди охарактеризовано через такі категорії, як гуманізм, народність, природовідповідність та ін.

Ключові слова: матерія, дух, протилежність, макрокосм, мікркосм, пізнання, самопізнання, моральність, природовідповідність.

Про українського філософа Г. Сковороду написано багато праць, у яких висвітлені часто суперечливі думки про його творчість. Одні називають його містиком, інші моністом або дуалістом, народним філософом або “українським Сократом”.

Кращими творами про життя і творчість Г. Сковороди є праці Д. Багалія, В. Ерна, Д. Чижевського [1; 3; 17]. Як справедливо зазначає Д. Чижевський, зрозуміти Г. Сковороду можна, вивчаючи “глибину його власного духа”.

Ставили за мету проаналізувати філософсько-педагогічні засади творчості Г. С. Сковороди на підставі вивчення першоджерельної бази, а також використання тих праць, які, на наш погляд, найбільш адекватно розкривають духовний світ видатного мислителя.

Г. С. Сковорода (1722–1794) народився у с. Чорнухи на Полтавщині у незаможній сім’ї. Навчався у Києво-Могилянській академії, служив співаком у придворній капелі Єлизавети, здійснив подорож до Австрії, Угорщини, Словенії, Польщі, Італії. Після повернення працював учителем у Переяславському та Харківському колегіумах. Сутички і непорозуміння з керівництвом змусили його залишити викладацьку роботу. Він став домашнім учителем. Згодом, приблизно з 1769 р., Г. Сковорода вирішив суттєво змінити характер діяльності та шлях пошуку істини – став мандрівним філософом-проповідником до кінця свого життя. Як розумів Г. Сковорода філософію? На запитання одного з учених “Що таке філософія?” він відповідав так: “Головна мета життя людини, голова вчинків людини є дух його, думки, серце. Кожен має мету в житті, але не кожен цікавиться головою життя, інший – червом життя, тобто всі свої справи

робить так, щоб дати життя череву, інший очам, інший ногам та іншим членам тіла, інший ще вбранню та бездушним речам; філософія або любомудріє прагне всіма вчинками своїми до того кінця, щоб дати життя духу нашому, благородство серцю, ясність думкам, яко голові всього. Коли дух у людині веселий, думки спокійні, серце мирне, то все світле, щасливе, блаженне – це і є філософія” [1, с. 423].

Розглянемо провідні ідеї філософа.

Як діалектик, Г. Сковорода розглядає існування речей, явищ у їх суперечливому розвитку. “В цьому цілому світі два світи, які становлять один світ: світ видимий і невидимий, живий і мертвий, цілий і зруйнівний. Цей – риза, а той – тіло, цей – тінь, а той – дерево; цей – речовина, а той – образ, тобто основа, що містить речовинну грязь, як малюнок має свою фарбу. Отже, світ у світі це – вічність у тлінні, життя у смерті, бадьорість уві сні, світло в пітьмі, у неправді істина, в плачі радість, у відчаї надія” [8, с. 16]. Уже тут накреслюються два різні ряди протилежностей – у природі та в людському житті. Сковорода розглядає їх й окремо, і у єдності. У природі “не знайдеш дня без світла і тьми, року без зими та тепла”. “Не знайдеш також і стану, що не був з гіркоти та солодощі змішаний... Солодощі є нагородою гіркоти, а гіркота – мати солодощів”. “Плач веде до сміху, а сміх у плачі криється. Пристойний плач є те саме, що в добрий час сміх. Оці дві половини утворюють єдине”. Антитези утворюють усе у світі, складаючись у єдність: “утворюють єдине – їжу – голод та насит, зима й літо – плоди. Тьма й світло – день. Смерть та життя – всяке сотворіння”. “Так стоїть увесь світ. Протилежне допомагає протилежному” [17, с. 10]. Іронізуючи, Г. Сковорода в одній зі своїх байок формулює протилежності, які “утримують” одна одну, не можуть існувати окремо: “Де менше журавлин та чорниці, там менше скорботної недуги, менше лікарів – менше хворих, менше золота – менше потреб, менше товарів – менше марнотратів, менше наук – менше дурнів, менше прав – менше беззаконників, менше знаряддя – менше воєн, менше кухарів – менше зіпсованого смаку, менше честі – менше страху, менше солодощів – менше жалю, менше слави – менше безслав’я, менше друзів – менше ворогів, менше здоров’я – менше страждань” [17, с. 10].

“Усе життя людини – суперечність: воно вмирає і воскресає, перебуває у спокої і русі”. Отже, мислення Г. Сковорода антитетичне, діалектичне, його думки сповнені переконанням про суперечності світу та буття.

Рух урівноважує протилежності. Згідно з думкою Г. Сковорода, діалектичний рух – це рух, який повертається до свого початку. Рух з’єднує протилежні сторони предметів, явищ. Коловий рух він вважає принципом буття світу. Рух між протилежностями – це боротьба “світла” й “тьми”, “добра” та “зла”. Не лише весь світ як ціле розглядає Сковорода у вияві цієї боротьби, але й буття кожного індивіда, кожного об’єкта. Цей загальний

закон буття філософ висловлює з допомогою символів, порівнянь, образів (коло, сім'я, зерно, змія та ін.).

Вчення про матерію. Г. Сковорода визначає матерію й весь матеріальний світ суто негативно. Матерія – “бруд”, “ніщо”, “пустота”, “видимість”, “мертва тінь” та ін. “Смерть” – це остаточне означення матерії у Сковороди. Негативізм у визначенні матерії може спонукати до думки, що Г. Сковорода розглядає її як пасивний несамостійний елемент буття. Вона позбавлена внутрішніх сил розвитку. Матерія дістає не лише “печать” від Бога, а й свої конкретні означення до буття, активність.

Матерія вічна, нескінченна і водночас скінченна. Вона безмежна у просторі та часі. Матерія – це покрива, яка прикриває річ або одяг, у який загорнуте правдиве буття. Крізь цей зовнішній одяг людина мусить побачити, пізнати справжнє буття.

“Дві натури – матерія і Бог (матерія і форма) утворюють три світи”. Мислитель усю дійсність поділяв на три гармонійно взаємопов’язані світи: макрокосм; мікрокосм; символічний світ (Біблія).

Кожен зі світів складається з обох натур – видимої і невидимої. Найбільш повно ця концепція викладена у діалозі “Потоп зміїний”. “Є ж три світи. Перший є всезагальний світ населений, де живе все народжене. Цей, складений із незліченних світ-світів, і є великий світ. Інші два часткові й малі світи. Перший – мікрокосм, тобто світик, малий світ або людина. Другий світ символічний, тобто Біблія” [8, с. 142].

Макрокосм – це природний світ реальних, видимих речей і явищ. Він є “тінню справжньої невидимої “натури” – Бога. Цей світ єдиний, і його єдність складається з видимої і невидимої натур, адже Бог не є самою природою.

Мікрокосм (малий світ, людина) теж складається з видимої і невидимої натур. У людині, як і в усьому існуючому, є тілесне і духовне, тлінне й вічне, проте істинне лише невидиме, а тілесне є “тінню” цього невидимого. Справжня людина народжується тоді, коли вона пов’язана зі своїм внутрішнім світом, єством якого є Бог. За своєю сутністю, за своїм “серцем” людина тотожна Богові і, пізнаючи своє єство, вона пізнає Бога. Служіння Богові, любов до нього є одночасно служінням і любов’ю до самого себе.

Оскільки невидиме (Бог) існує скрізь, а мікрокосм (людина) гармонійно взаємодіє з макрокосмом і відтворює в собі його особливості, то людина є центром, де сходяться всі проблеми життя, діяльності, пізнання. Тому сократівський принцип “пізнай себе” є провідним у філософських творах Сковороди. Самопізнання (богопізнання) – ключ до розкриття всіх таємниць світу і самої людини. У цьому головна риса його філософії – антропологізм.

Пізнання можливе лише через людину. Головним інструментом пізнання є серце. Людина повинна знайти в серці останній критерій, основу пізнання і життя. У діалозі “Наркіс. Розмова про те: пізнай себе” Сковорода людське серце назвав “головою усього в людині”, “коренем життя і обителлю вогню і любові”. “...Істинною людиною є **серце в людині**, а глибоке серце, одному лише Богові пізнаване, є ніщо інше як неомежена безодня наших думок, просто сказати: душа – це справжнє єство, і суцзя справжність, і сама есенція (як кажуть), і зерно наше, і сила, в якій тільки і є життя та існування наше, а без неї ми є мертва тінь...” [7, с. 169].

Символічний світ – Біблія. Він існує як посередник між макро- і мікrokосмом. Як і ці світи, складаються з двох “натур”: “видимої” (знак, предметна образність символу) й “невидимої” (смысл, тлумачення сенсу символу). Питанню про те, як проникати в таємний світ Біблії, брати звідси корисне і повчальне знання, Сковорода присвятив низку творів, у яких дає тлумачення символічного ряду образів: Сонце – це істина, кільце; змій – вічність; якір – утвердження; лелека – шанування Бога; зерно – думка та ін. Головним символом у Біблії є Сонце – істина, вічна натура, Бог. Сковорода заперечував істинність зовнішнього, “видимого” боку Біблії, називав її (предметну, знакову образність символу) нісенітницею, брехнею. Вона не є справжнім шляхом до “невидимої” природи. Лише тлумачення символів природи “невидимої” дає можливість пізнати істину, Бога [2, с. 363–364].

Ідея тріступеневості самопізнання:

перший ступінь – це пізнання себе як самосуцього, як самовласного буття. Це своєрідна самоідентифікація особистості;

другий ступінь – це пізнання себе як суспільної істоти;

третьої ступінь – це пізнання себе як буття, що створене та протікає за образом і подобою Божою. Цей етап пізнання найвідповідальніший, бо надає людині розуміння загального у співвідношенні з усім людським буттям.

Філософія Г. С. Сковороди – вірець існування філософії українського духу як динамічної, здатної до розвитку і постійного вдосконалення оригінальної системи поглядів, ідеалів, вірувань, надій, любові, честі, совісті, гідності й порядності; вона є своєрідним пошуком і визначенням українським народом свого місця в суспільно-історичному процесі, закликом до гуманізму, людяності [16, с. 186].

Практична філософія Григорія Сковороди. Морально-етична або практична філософія Г.Сковороди ґрунтується на таких провідних ідеях.

Головне етичне завдання людини – досягти стану рівності з Богом. Це означає, що людина стає людиною тоді, коли звільняється від суто зовнішніх характеристик і набуває внутрішньої духовності. Це **обоження** людини, уподобання її Богові, де воля Бога стає єдиним її керівництвом. Однак це не означає, що індивідуальність людини зникає, гине разом із “зовнішньою

людиною”. Навпаки, вона зберігається, реалізуючи свої внутрішні можливості, набуває своєї значущості у процесі життя, морального удосконалення, піднесення, адже, з одного боку, усі люди – лише “тіні” дійсної людини, різні перед Богом, з іншого – усі вони різні.

Підвестися до Бога людина здатна лише на засадах **самопізнання**. Уже в першому творі “Нарцис. Розмова про те: пізнай себе” Г. Сковорода обґрунтовує цю думку. “Образ Нарциса благовістить оце: “Пізнай себе!” Начебто сказав: чи хочеш бути задоволений собою і закохатися в самого себе? Пізнай же себе! Добре себе випробуй” [9, с. 63]. Хто у що закохався, той у те і перетворився. Кожен є тим, чиє серце в ньому. Кожен є там, де серцем сам: “боброве серце є бобер, хоч вигляд вовчий; серце вепра є вепр, хоч вигляд бобровий. Кожен є тим, чиє серце в ньому” [9, с. 64].

Ідея обожнення людини – християнська ідея, але вона бере витoki ще від Платона й представників платонізму: Плотіна, Порфірія, Прокла, Філона Александрійського.

Спокій, мир, рівновага людини. Шлях “обожнення” є парадоксальним шляхом “пасивної активності”. Зважаючи на те, що людина має вже у своєму естві божественне зерно, чинність суб’єкта має бути спрямована на усунення перешкод для вільного вияву цього ества. Хто знайшов у собі “внутрішню людину”, той може сказати: “Богу дякувати! Я маю тепер очі, вуха, язик, руки, ноги та все. Я втратив старе і знайшов нове. Прощавай, моя тіне! Вітаю тебе, бажана правдо! Будь мені землею обіцяною... Будь же мені тепер миром у силі твоєї і спокоєм!.. Ах, спокій душевний! Який же ти рідкісний, який же дорогий!”

Корінь щастя людини не в палацах, ґрунтах, грошах, а у *спокої серця*. Спокій серця, злагода, мир можливі лише тоді, коли людина звільняється від “ескадронів чортів” і єднається з Богом.

До самих небес зійди,
Глянь на райській сади,
Завітай в палац Версальський,
Приміряй корону царську,
Якщо серце в журбі –
Навіщо все тобі? [10, с. 56–57].

Уникати принад світу, задовольнятися малим, досягнути внутрішньої свободи. Внутрішня свобода – це цвіт людського життя. Сковорода сам не дав себе спіймати світові, принаймні, він склав для свого надгробку відповідний напис: “Світ ловив мене, але не спіймав”.

Рух зовнішнього світу – це примари, які переслідують живу людину. Світ – це море, океан, яким людина “пливе до своєї останньої мети” – до міцної скелі божественного буття. Принади світу – це неспокій, незадоволення, непевність душі. Один незадоволений тим, що не в знатному

домі й не з гарним обличчям народився та ще й неаристократично вихований; другий шкодує, що хоч іде шляхом безгрішного життя, але багато знатних і простих людей його ненавидить, називає безнадійним, негідним, лицеміром; третій нарікає, що не осяг стану чи місця, що давало б йому десять страв на обід, а тепер споживає їх по шість; четвертий переживає, щоб не втратити корисного місця; п'ятий нудьгує, бо не може зробити кар'єру... Прекрасно змальовує Г. Сковорода світське життя у відомій поезії “Кожному городу нрав і права”. Розбіжність цього світу – очевидна і не може задовольнити душевний стан людини.

Нездатність світу задовольнити потреби людини відображається на суб'єктивному світі людини, спричиняє її до нудьги (скуки), туги (тоски).

Ох, нічим ми не утішні,
Ось із чого люте зло,
На лихі діла поспішні –
Це страждання джерело.
Поодержмо дух неситий,
Досить мучить краткий вік,
Що нам дасть край знаменитий –
Будеш тим же, чоловік.

Найкращий, природний стан людини, наголошує Г. Сковорода, – стан веселості духа, серця.

Ідея самоприниження. Суперечність етичної науки Г. Сковороди полягає в тому, що обожнення людини є водночас її приниженням. Спокій, мир серця можна досягнути лише на шляху самоприниження. Погорда – зло. Добро – страждання, наслідування Христа. “Зовнішня людина” має вмерти. Це вмирання зовнішньої людини є “очищення душі”.

“Зменшися серцем”, “зменшися діянням” – це одне й те ж. М. І. Ковалинський змальовує життя самого Г. Сковороди як таке самозменшення: “Коли Бог означив мені бути в низькому стані на театрі цього світу, то мені треба вже в одязі, у вчинках та в поведінці з вищими, урядовими, славними та шановними людьми зберігати пристойність, повагу та завше пам'ятати про мою нікчемність перед ними” [17, с. 149].

Символом очищення для Г. Сковороди є **євхаристія** (вдячність). “Заколи гріх у собі, людино”, і будь вдячною Богові – ця християнська заповідь була і заповіддю філософа. Людина, чиста серцем, здатна до доброчинності, правди, гідності, справедливості. “Втікай від слави, обіймай самотність, люби бідність, цінуй ціломудрість, дружи з терплячістю, оселися з сумирністю: плоди “чистого серця” – совість, “добррозичливість, незлобивість, прихильність, сумирність, нелицемірство, благонадійність, безпека, задоволення...” [17, с. 151]. Найгірше – це багатство серед злиднів. Біднота може бути багатша за царя. Бідність, що знайшла потрібне, що

нехтує зайвим, є справжнім багатством і тією щасливою серединою, що є ніби мостом поміж болотом, поміж нестачею та розкішшю.

Головні заповіді Сквороди: “самозменшення”, “очищення”, “спустошення” та й “убивання” себе самого або своїх пристрастей є традиційним добром християнської етики.

Ідея “нерівної рівності”. Природні здібності дає кожному з нас Бог: царство Боже є в нас, до цього внутрішнього голосу і треба прислухатися, коли обирають собі працю, та не братися за те, до чого нездатний. Усі стани, всі посади серед суспільства гарні, коли за них беруться відповідно до здібностей. Бог нікого не ображає і не обділяє, надає кожному якусь можливість, закликаючи до єднання, соборності кожного. Скворода змальовує це такими словами: “Бог подібний до багатого водограю (фонтану), що заповнює різні посудини за їх розміром. Над водограєм напис: нерівна всім рівність. Течуть із різних трубок різні струмки у різні посудини, що стоять навкруг водограю. Менша посудина менше має, але в тому є рівна великій, що однаково, як і та, повна” [10, с. 223].

Г. Скворода наголошував: кожен має зробити вибір “спорідненої праці”. Якщо цього нема, то людина відчуває душевну тугу від того, що обрала невідповідну для себе діяльність. Така праця є тяжкою. Бог створив потрібне легким, а непотрібне – важким. “Коли одібрати від неї (душі) працю, що для неї придатна, тоді її туга смертельна. Сумує та турбується, мов бджола, зачинена в горниці, а сонячний промінь ясний, що оточує вікно, кличе на муки. Ця мука позбавляє душу здоров’я, розумного спокою, відбирає кураж та розслаблює її. Тоді ніщо її не задовольняє. Огидний і стан, і місце, де живе. Огидні сусіди, неприємні розваги, остогидлі розмови, неприємні хатні стіни та всі свої, ніч сумна, а день нудний...” [1, с. 432].

Філософ називає мертвою людську душу, яка не знайшла спорідненої праці, яка не віддана своєму природному ділу; така душа – каламутна та смердюча вода. “Коли вовк грає на сопілці, ведмідь танцює, а кінь носить тягар, то не можна не сміятися... А коли вже вовк зробився чабаном, ведмідь ченцем, а кінь радником, то це не жарт, а біда... Хто бореться з природою, є вбивцею самого себе. Що за мука працювати в неспорідненому ділі. Навіть розмова без бажання важка: “Ліпше бути природним котом, ніж із осячюю бородою левом” [1, с. 432]. Спорідненість праці Г. Скворода взаємопов’язує із почуттям покликання. Вони утворюють шлях до щастя людини.

Педагогічна діяльність і погляди. З 1752 р. Г. С. Скворода розпочинає педагогічну діяльність у Переяславському колеґіумі як викладач поезії. Він вносить до власного підручника “Роздуми про поезію і керування щодо мистецтва” багато новацій. Таке вільнодумство не сподобалося переяславському єпископу Н. Срібницькому, який звільняє Г. С. Сквороду з посади викладача.

Після звільнення Г. С. Сковорода влаштувався працювати домашнім учителем у сім'ї багатого поміщика С. Томари, навчаючи його сина – Василя. Деякий час педагог працює у архівах Києво-Печерської лаври, а також у Троїце-Сергіївській лаврі (Підмосков'я). З 1759 до 1769 р. Г. С. Сковорода – викладач Харківського колегіуму. Він навчає поезику, синтаксису, грецької мови, читає курс “благонравности” (християнської етики) принципово на нових засадах. Для цього педагог підготував підручник “Вхідні двері до християнського доброчестя”. Цілком природно, що цей курс не був підтриманий церковними служителями, педагога звільнили за вільнодумство.

Відтоді Г. С. Сковорода без будь-якої винагороди працює з найкращими студентами Харківського колегіуму в позанавчальний час у монастирських садах (на околиці м. Харкова). Пізніше, майже чверть віку, він мандрує Лівобережною Україною, навчаючи простий український люд [5, с. 162–163].

У педагогічних поглядах Г. С. Сковорода віддзеркалилися головні напрями прогресивної педагогіки: гуманізм, народність, природовідповідність, висока моральність і патріотизм.

Г. С. Сковорода висміював дворянсько-аристократичне виховання і протиставляв йому позитивний ідеал виховання, мета якого – створення гармонійно розвиненої людини. У притчі “Вдячний Єродій” він глузує з українських дворян, які механічно копіюють французів і німців, розповідає про мавпу, що дає своїм дітям особливе, не таке, як у простого народу, – “благородне” виховання. Це виховання здійснюють французькі учителі, які навчають мавп розмовляти, співати французькою мовою, володіти світськими манерами, з тією метою, щоби вони могли дістатися двору марокканського володаря. На противагу мавпі, яка копіює смаки і вимоги марокканських володарів (тобто російських дворян), Г. С. Сковорода виводить простого, по-справжньому вдячного лелеку Єродія. Виховуючи своїх дітей, він намагається врятувати їх від погорди, лінощів, аморальності, егоїзму.

Відомо, що вперше у філософсько-педагогічній думці ідею гуманізму обґрунтували ще давньогрецькі та римські мислителі: Сократ, Демокріт, Платон, Арістотель, Цицерон, Плутарх, Квінтіліан та ін. Ці ідеї Г. С. Сковорода широко використовував у своїй педагогічній діяльності, що довели О. Г. Дзевєрін, В. М. Нічик, І. П. Стогній, О. О. Туляков В. І. Шинкарук та ін. [6; 11; 15]. Проте принцип гуманістичного виховання особистості, у широкому розумінні слова, набув подальшої розробки в епоху Відродження. Найвизначніші представники філософсько-педагогічної думки епохи Відродження – Данте Алігьєрі, Лоренсо Валла, Вітторіно да Фельтре, Мішель Монтень – розглядають людину як творчу, вільну особистість, як таку, що потребує до себе доброго, гуманного ставлення.

Заслугою Г. С. Сковороди є те, що він розкрив цей принцип як розуміння вихователем думок, переживань і прагнень дитини, віру в благородне особистісне начало та в силу виховання. Згідно з поглядами мислителя, цей принцип реалізується лише за умови, коли у суспільстві наявні гуманні відносини. Реалізацію цього принципу він ставив у залежність від доброї, чуйної душі учителя. Ілюстрацією успішної реалізації цього принципу Г. С. Сковородою можна вважати той факт, що він, коли вже не працював у Харківському колегіумі (1764–1769), у монастирських угіддях передмістя Харкова згуртував найздібніших вихованців цього колегіуму. Вони вивчали з ним різні науки, співали чотириголосі кантати самого Г. Сковороди тощо.

Про вірцево-гуманістичне ставлення Г. С. Сковороди до своїх учнів розповідають його листи, в яких учитель завжди з великою пошаною звертається до вихованців такими словами: “Найдорогоцінніший мій друже”, “Дорогий мій друже”, “Найулюбленіший друже”. Такі звернення – це, передусім, висока духовна і моральна культура педагога, який прагне, щоб і його вихованці були людьми вільними, високодуховними, щасливими. Він писав: “Духовна людина є вільною. У вишину, у глибину, у ширину літає безмежно. Не заважають їй ні гори, ні ріки, ні пустелі. Дає провідіння віддаленому, передбачає таємничо-глибинне, заглядає у минуле, проникає у майбутнє...” [4, с. 218].

Принцип народності в педагогіці, як відомо, вперше обґрунтував Я. А. Коменський. Він вважав, що в школі рідної мови будуть розвиватися внутрішні почуття, сила уяви і пам'ять дитини. Саме тому школа рідної мови – це основна ланка системи народної освіти. На його думку, добре організована школа має відповідати вимогам народності. Однак Г. С. Сковорода значно ширше трактує поняття “народності”. Вона, на думку педагога, зумовлюється всім укладом життя, історичними умовами, мовою, культурою, ментальністю народу. Мислитель справедливо зазначив, що правильне вживання криється в природі самого народу, воно є його найкращою справою.

Аналіз статей, різних бібліографічних джерел виявив, що обґрунтування ідеї природовідповідності Г. С. Сковорода здійснював на засадах християнсько-педагогічної антропології. Це означає, що він розглядав людину як образ і подобу Божу. Його ідеї мають багато спільного з ученням французького просвітителя Ж.-Ж. Руссо. Однак Сковорода раніше звернув увагу на зв'язок між природою і вихованням. У притчі “Вдячний Єродій” педагог пише, що природа добра, наймудріша, вона все створила і дає своїм створінням знання, моделі поведінки, необхідні для життя. Вчитель і лікар – лише помічники природи, а не її володарі. “Якщо все буде наймудріша і блаженна природа, тоді хто, як не вона, зціляє і навчає? Всяка

справа спіє, якщо вона вказує дорогу. Не заважай тільки їй, а коли можеш, усувай перешкоди і промощуй шлях до неї, дійсно сама вона чисто і вдало все виконає. Клубок сам собою покотиться згори, відсунь лише камінь, що стоїть на перешкоді. Не вчи його котитися, а лише допомагай. Яблуню не вчи родити яблука, вже сама природа її навчила. Захисти її від свиней, обріж колючки, зчисти гусінь та інше” [9, с. 436].

Виховний ідеал Г. Сковороди – це людина, наділена такими рисами, як скромність, вдячність, справедливість, щирість, працьовитість, життєрадісність, сердечність, великодушність. На його думку, це природні риси, притаманні дітям від народження, але не всі пізнають їх у собі й дотримуються “блаженної натури”. У байках “Орел і черепаха”, “Бджоли і шершень” Г. С. Сковорода засуджує неробство, пихатість, самодурство, егоїзм, кар’єризм, марнославство, плазування перед модою, що є протиприродними, набутими внаслідок неправильного виховання та оточення.

Розумовий розвиток людини, на думку Г. С. Сковороди, необхідний для пізнання навколишнього світу і самої себе – щоб наблизитись до істини. Джерелом усіх знань він вважав досвід, практику, життя.

Поєднуючи ідею народності і розумового виховання, мислитель наполягав на необхідності навчання всіх дітей, незалежно від їхнього соціального стану. Школа має бути доступною кожному, вона повинна враховувати інтереси кожної особистості.

У багатьох своїх працях, листах Г. С. Сковорода наголошував на неперервності навчання і виховання. Зокрема, у листі до М. Ковалинського він наводить слова римського письменника Плінія-старшого: “Втрачений той час, який ти не використав на навчання”. А в іншому листі йому ж радив: “Знаходь годину і щоденно потроху, але обов’язково і саме щоденно, підкидай в душу, як у шлунок, слово або вислів і немов до вогню підкидай потроху поживи, щоб душа живилась і росла, а не пригнічувалась” [12, с. 397]. У листах до В. Томари та інших учнів він давав чимало цінних порад щодо пізнання і самопізнання, а головне – навчитись бути гарною людиною.

Заслужує на увагу і те, що Г. С. Сковорода, як і багато його попередників-гуманістів, Вітторіно да Фельтре, Я. А. Коменський, В. Ратке та інші, проводив навчання і виховання серед природи, серед простого люду. Під час проведення таких занять педагог розмірковував про право людини на свободу, щастя та гідний спосіб життя.

Аналіз листування Г. С. Сковороди свідчить про те, що воно мало великий виховний естетичний смисл, адже у кожному листі учителя ми бачимо справжню любов до своїх учнів, красу людського спілкування. Естетику почуттів геніальний мислитель пов’язував із моральними почуттями. На його думку, естетичне є несправжнім, зовнішнім, формальним,

якщо воно позбавлене моральності. Найвищим виявом краси є чисте, незаплямоване серце людини: “Краса серця є країна і місце спокою; нечиста душа є море неспокою” [13, с. 382].

Г. С. Сковорода вважав, що правильним шляхом до морального виховання є праця. Неробство – це найбільше зло. Тому у байці “Змія і Буфон” підсумовує: “Хто труда не докладе, той до добра не прийде”. Іншим джерелом морального виховання особистості є вдячність. “У вдячності заховалося всяке благо, як вогонь і світло втаїлось в кремінці. Вірую й сповідаю. Хто ж бо може покласти руки на чуже, якщо спершу не згубить вдячності, яка вдовольняється своїм власним, що їй посилає Бог? Із невдячності – сум, туга й спрага, зі спраги – заздрощі, із заздрощів – лестощі, крадіжки, злодійство, кровопролиття й уся безодня беззаконь” [14, с. 440].

Запорукою успішного виховання дітей, за Г. С. Сковородою, мають бути добрі настанови, викорінення поганих звичок. Він рекомендував такі методи виховання, як бесіда, роз’яснення, приклад, поради та ін. Виховуючи особистість, наголошував мислитель, слід більше вдаватися до переконань, привчати учнів аналізувати свої вчинки.

Великого значення у розвитку мотивації моральної поведінки особистості Г. С. Сковорода надавав почуттям. Це найяскравіше, як вищезазначалось, виявились у його вченні про “серце” людини. Серце, за Г. С. Сковородою, – це єдність думок, почуттів і прагнень людини. Ця єдність, очевидно, полягає в тому, що думки, зумовлюючи почуття особистості, водночас самі стають глибоко інтимними, задушевними. Вони виходять із глибини душі особистості, зігріті її почуттями, стають переконаннями, визначаючи її дії. Визначальним у моральному вихованні, на переконання Сковороди, є формування звичок високоморальної поведінки молоді, оскільки “звичка не у знанні живе, а в дії”. Результатом морального виховання є особистість, яка постійно прагне самоудосконалення.

На підставі проведеного аналізу можна зробити такі висновки:

- філософсько-педагогічна концепція Г. С. Сковороди ґрунтується на релігійно-антропологічних засадах;
- реальну дійсність утворюють три світи: макрокосм, мікркосм, символічний світ (Біблія);
- вищою формою і змістом людського пізнання є самопізнання;
- самопізнання допомагає людині піднятися до Бога, виявити власну моральність, стати духовно багатою, вільною, щасливою;
- щастя людини в її сердечності, справедливості, вдячності, працьовитості;
- продуктивним є таке навчання і виховання особистості, яке спирається на принцип природовідповідності, гуманізму.

Перспективні напрями педагогічних досліджень у зазначеному вище контексті:

- проблеми культуровідповідності, вільного виховання у творчості Г. С. Сковороди;
- проблеми актуалізації навчання за допомогою діалогу;
- проблеми морально-етичного виховання у педагогічній концепції Г. С. Сковороди та ін.

-
1. *Багалій Д.* Український мандрований філософ Григорій Сковорода. К., 1992.
  2. Вступ до філософії: Історико-філософська пропедевтика: Підручник / За ред. Г. І. Волинки. К., 1999.
  3. *Эрн В. Ф.* Г. С. Сковорода. Жизнь и ученье. М., 1912.
  4. *Зязюн І. А., Сагач Г. М.* Краса педагогічної дії: Навч. посіб. для вчителів, аспірантів, студентів серед. та вищ. навч. закладів. К., 1997.
  5. *Левківський М. В.* Життя та діяльність Г. С. Сковороди // Історія педагогіки. Житомир, 1999. С. 162–168.
  6. Педагогічні ідеї Г. С. Сковороди. К., 1972.
  7. *Сковорода Г.* Наркіс. Розмова про те: пізнай себе // Твори: У 2 т. / Пер. М. Кашуби, В. Шевчука. К., 1994. Т. 1. С. 150–195.
  8. *Сковорода Г.* Книжечка, що називається SILENUS ALCIBIADIS, тобто ікона Алквіадська // Твори: У 2 т. / Пер. М. Кашуби, В. Шевчука. К., 1994. Т. 2. С. 7–33.
  9. *Сковорода Григорій.* Пізнай в собі людину / Пер. М. Кашуба, пер. поезії В. Войтович. Львів, 1995.
  10. *Сковорода Григорій.* Разговор, называемый алфавит, или букварь мира // Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. К., 1983. С. 200–249.
  11. Сковорода Григорій: образ мислителя / Упоряд. В. М. Нічик та ін. К., 1997.
  12. *Сковорода Г. С.* До М. І. Ковалинського // Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. К., 1983. С. 397–398.
  13. *Сковорода Г. С.* Книжечка Плутархова про спокій душі // Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. К., 1983. С. 379–393.
  14. *Сковорода Г. С.* Вдячний Єродій // Пізнай в собі людину / Пер. М. Кашуба, пер. поезії В. Войтович. Львів, 1995. С. 431–449.

15. Туляков О. О. Античні ідеї освіти та виховання у творчій спадщині Г. С. Сковороди: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Х., 1999.

16. Філософія: Навч. посіб. / За ред. І. Ф. Надольного. К., 1999.

17. Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди. Варшава, 1934.

HRYHORY SCOVORODA – PHILOSOPHER AND EDUCATOR

Hryhory Vasyanovych

*Lviv Institute for Research on Pedagogy and Psychology of Professional Education, Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine,
Kryvonos Str. 10, UA - 79008 Lviv, Ukraine*

The contribution of the Ukrainian thinker H. Scovoroda into the development of philosophic and pedagogical thought is analyzed in the article. The pedagogical ideas of H. Scovoroda are considered by means of such categories as humanism, national roots, nature ground and others.

Key words: substance, spirit, contrast, macrocosm, microcosm, cognition, self-cognition, morality, nature ground.

Стаття надійшла до редколегії 11.09.2003
Прийнята до друку 15.01.2004